

TƏHLÜKƏ ALTINDA OLAN DİLLƏRİN MÜASİR DURUMU VƏ ELMİ MÜDAXİLƏ YOLLARI

 Aynur İbrahimli

Hərbi Elmi Tədqiqat İnstitutu, Milli Müdafiə Universiteti, Bakı, Azərbaycan
e-mail: aynur.ibrahimli.17@gmail.com

Xülasə. Məqalədə yoxolma təhlükəsi altında olan dillərin müasir vəziyyəti dil siyasəti və qloballaşma kontekstində təhlil olunmuş, onların qorunması və inkişafı üçün aparılan elmi müdaxilə mexanizmləri haqqında məlumat verilmişdir. Türk dillərinin coğrafi yayılma arealları və tarixi, daha sonra təhlükə altında olan dillər və bunun başvermə səbəbləri elmi mənbələr əsasında göstərilmişdir.

Açar sözlər: Türk dilləri, təhsil, risk altında olan dillər, ölü dillər, elmi müdaxilə yolları, qloballaşma.

THE CURRENT STATE OF ENDANGERED LANGUAGES AND SCIENTIFIC APPROACHES TO THEIR PRESERVATION AND DEVELOPMENT

Aynur İbrahimli

Military Scientific Research Institute, National Defense University, Baku, Azerbaijan

Abstract. This article examines the current state of endangered languages in the context of language policy and globalization and discusses scientific intervention mechanisms aimed at their preservation and development. The geographical distribution and historical background of Turkic languages and subsequently analyzes endangered languages and the factors contributing to their endangerment on the basis of scholarly sources.

Keywords: Turkic languages, education, endangered languages, extinct languages, scientific intervention methods, globalization.

1. Giriş

Müasir dövrdə türk dilləri geniş coğrafi yayılma arealına malik olsalar da, onlar arasında funksional imkanlar və sosial status baxımından müəyyən fərqlər müşahidə edilməkdədir. Belə ki, bəzi türk dilləri dövlət dili kimi normativ-hüquqi baza, təhsil infrastrukturu və media dəstəyi ilə təmin edilmiş, bəziləri isə demoqrafik azalma, urbanizasiya, miqrasiya və dominant dillərin təsiri nəticəsində nəsillərarası ötürülmənin zəifləməsi prosesi ilə üzləşmişdir. Bu baxımdan, həmin dillərin qorunması və inkişafı müasir dilçilik elminin aktual istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir.

Son onilliklərdə Türkiyədə təhlükə altında olan dillərin qorunması istiqamətində müxtəlif dövlət qurumları, qeyri-hökumət təşkilatları və elmi müəssisələr tərəfindən mühüm layihələr həyata keçirilmişdir. Ana dilində təhsil təşəbbüsləri, dil kurslarının təşkili, lüğətlərin hazırlanması, rəqəmsallaşdırma layihələri, mədəni tədbirlər və ictimai maarifləndirmə proqramları bu fəaliyyətlərin əsas istiqamətlərini təşkil edir.

Məqalənin məqsədi türk dillərinin və Türkiyədə təhlükə altında olan digər dillərin müasir vəziyyətini təhlil etmək, onların qarşılaşdığı əsas təhdidləri müəyyənləşdirmək, həmçinin Türkiyə təcrübəsi əsasında tətbiq olunan qorunma və inkişaf mexanizmlərini

araşdırmaqdır. Tədqiqat çərçivəsində dillərin təhlükə altında qalmasına səbəb olan amillər, mövcud müdaxilə modelləri və onların praktik nəticələri elmi mənbələr əsasında göstərilmişdir.

Mövcud tədqiqatlardan fərqli olaraq, bu məqalədə təhlükə altında olan türk dillərinə dair mövcud nəzəri və empirik materialın ümumiləşdirilməsi ilə yanaşı, müqayisəli təhlillər də təqdim olunmuşdur. Belə ki, məqalənin dördüncü bölməsində fərqli dövlətlərdə (Rusiya Federasiyası, Moldova, Türkiyə, İran) yaşayan türk dilli icmaların hüquqi status, təhsildə istifadə imkanları, əsas təhdid amilləri və icma təşəbbüsləri kimi meyarlar üzrə müqayisəli qiymətləndirilməsi aparılmış və bununla ayrı-ayrı hallar arasındakı ümumi və fərqli tendensiyaların üzə çıxarılmasına cəhd edilmişdir.

Ümumiyyətlə, dillərin davamlı inkişafı kompleks və koordinasiyalı yanaşma tələb edir. Ona görə də dövlət qurumları, akademik institutlar və beynəlxalq təşkilatlar arasında əməkdaşlıq gücləndirilməlidir. Bu yanaşma yalnız dilin qorunmasını deyil, onun funksionallığı və elmi potensialının genişləndirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

2. Türk dillərinin tarixi və müasir durumu

Dil fərdi və kollektiv kimliyin formalaşmasında mühüm rol oynayan əsas sosial-mədəni sərvətlərdən biridir. O, yalnız ünsiyyət vasitəsi deyil, həm də tarixi yaddaşın, mədəni irsin və kollektiv biliklərin nəsillər arasında ötürülməsini təmin edən fundamental mexanizm kimi çıxış edir. Məhz bu məqsədlə UNESCO-nun Baş Konfransı hər il 21 fevral tarixinin Beynəlxalq Ana Dili Günü kimi qeyd edilməsi barəsində 1999-cu ilin noyabrında qərar qəbul etmişdir. Sözügedən gün dil müxtəlifliyinin qorunması, çoxdilliliyin təşviqi və təhlükə altında olan dillərlə bağlı maarifləndirmə fəaliyyətlərinin gücləndirilməsi məqsədinə xidmət edir. Ulu öndər Heydər Əliyevin də dediyi kimi, - “Xalqı xalq edən, milləti millət edən onun ana dilidir”.

Türk dilləri dünya dilləri arasında ən geniş coğrafi areala malik dil ailələrindən biri hesab olunur və zəngin tarixi-mədəni irsə malikdir. Türk dillərinin tarixi inkişafının öyrənilməsində qədim yazılı abidələr xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu dilə dair ən qədim yazılı nümunənin VII yüzilliyə aid olan Çoyren (Çoyr 688-692) kitabəsi olduğu qeyd edilir. Həmin kitabə Kül Tigin, Bilgə Kağan və Tonyukukda olduğu kimi qəbr daşı formasındadır. Altı sətirdən ibarət olan həmin yazılı abidədə Göytürk Xaqanlığına sadıq olan bir nəfərin II Göytürk Xaqanlığının əsasını qoyan Qutluq İltəriş xaqana qatılmasından bəhs olunub.

Bununla yanaşı, türkoloji tədqiqatlarda Orxon-Yenisey abidələri türk dillərinin ən mühüm erkən yazılı mənbələrindən biri kimi qiymətləndirilir. Orxon yazılı abidələri Çoyren yazılı abidələrindən təxminən 40 il sonra yazılmış olmasına baxmayaraq, Orxon kitabələrində verilmiş mətnlərin başadüşülən uzunluqda, eləcə də mətnlərin oxunaqlı vəziyyətdə olması səbəbindən onlar türk dilinə məxsus ən qədim yazılı abidə hesab edilir. Bu abidələr türk dillərinin erkən inkişaf mərhələlərinin, dövlətçilik ənənələrinin və mədəni-tarixi proseslərinin tədqiqində mühüm elmi əhəmiyyətə malikdir [13].

Tarixən türklərin məskunlaşdığı ərazilər də çox geniş - Qara dəniz ilə Xəzər dənizi arasındakı bozqırlar olmuşdur. Tarixdə olduğu kimi, müasir dövrdə də türklər geniş coğrafi

arealda - şərqdə Monqolustan və Çindən qərbdə Vyanaya qədər, şimalda Sibirdən cənubda Bağdad, Livan sərhədləri və Kipr adasına qədər uzanan ərazilərdə məskunlaşmışlar. Türk milləti Azərbaycan, Türkiyə, Türkmənistan, Özbəkistan, Qazaxıstan, İran, İraq, Suriya, Monqolustan, Çin, Rusiya, Əfqanıstan və başqa ərazilərdə yaşamış və bu gün də yaşamaqdadır. Bu barədə Afad Qurbanov aşağıdakıları qeyd etmişdir:

“Türklərin dünyaya yayılmasının tarixi eradan əvvəl hun türklərindən başlamışdır. Türk adamları dörd istiqamətdə - dünyanın dörd qütbünə yayılmışlar. Onlar Şərqdə Sakit okeana qədər, Qərbdə Avropanın mərkəzlərinə, Şimalda Uzaq Sibirə, Cənubda Hindistana gedib çatmışlar” [9, s.55].

Dünya türkləri coğrafi istiqamətlərə əsasən aşağıda göstərilən üç qrupa bölünür:

1. Qərb türklüyü - Xəzər dənizinin qərb və cənub-qərb hissəsində yaşayan türklər;
2. Şərq türklüyü - Xəzər dənizinin şərq hissəsində yaşayan türklər;
3. Şimal türklüyü - Qafqaz və Xəzər dənizinin şimal hissəsində yaşayan türklər.

Həmin ərazilərin hər birində danışılan türk dilləri arasında yakut (saxa) dili istisna olmaqla, digər türk dillərinin bir-biri ilə yaxınlığı və qarşılıqlı anlaşma imkanları müşahidə olunur.

Başlanğıc mərhələdən XIII əsrə qədər türkcənin vahid yazı dili mövcud olmuş və bu yazı dili bütün türklər üçün ümumi xarakter daşımışdır. XIII əsrdə türk yazı dili Şimal-Şərq və Qərb olmaqla iki əsas qola ayrılmış, XIX əsrə qədər bu bölgü qorunmuşdur. VI-X əsrlər arasında bütün şərq və şimal türk dünyasında Şimal-Şərq türkcəsi, qərb türk dünyasında isə Qərb türkcəsi istifadə edilmişdir. Rus istilasından sonra, XIX əsrdə Qərb qolunda, o cümlədən Azərbaycanda və Kazan türkləri arasında yazı dilləri ayrılmağa başlamışdır. 1917-ci il Bolşevik inqilabından sonra isə digər türk xalqları da rus təsiri ilə ayrıca yazı dilləri formalaşdırmışdır. Buna əsasən müasir türk yazı dilləri Cədvəl 1-də göstərildiyi kimi qruplaşdırıla bilər.

Cədvəl 1. Müasir türk yazı dilləri

Qərb Türkcəsi (Cənub-Qərb Türkcəsi)	Şimal-Şərq Türkcəsi (Şərq Türkcəsi)
Azərbaycan türkcəsi	Özbək türkcəsi
Türkiyə türkcəsi	Uyğur türkcəsi
Qaqauz türkcəsi	Qazax türkcəsi
Türkmən türkcəsi	Qaraqalpaq türkcəsi
	Kazan (Tatar) türkcəsi
	Başqırd türkcəsi
	Kırım türkcəsi
	Qırğız türkcəsi
	Noqay türkcəsi
	Qaraçay türkcəsi
	Malkar (Balkar) türkcəsi
	Qumuq türkcəsi
	Altay türkcəsi
	Xakas türkcəsi
	Tuva türkcəsi

Türk dillərinin qədim tarixə malik olmasına baxmayaraq, cəmiyyətlə birlikdə həmin dillərin də yoxolma təhlükəsi mövcuddur və bu kimi halların qarşısının alınması üçün məqsədyönlü dil siyasəti aparılmalıdır, çünki yoxolma təhlükəsi ilə üzləşən cəmiyyətlər üçün mədəni tədbirlərin təşkili mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Dünya dillərinin işləkliyi ilə bağlı ən son beynəlxalq statistik məlumatlara görə, hazırda mövcud olan 7170 canlı dildən 3078-i, yəni təxminən 44%-i təhlükə altında olan dillər kateqoriyasına aid edilir və bu dillərdə ümumilikdə 88 milyondan çox insan danışır [4]. Əvvəlki onilliklərdə aparılmış araşdırmalarda da oxşar meyillər qeyd edilmişdir. Məsələn, National Geographic jurnalının araşdırmasına görə hər 14 gündə bir dil öz işləkliyini itirməkdə, Ethnologue-un əvvəlki məlumatlarına görə isə hər il azı 6 dilin ölü dilə çevrildiyi bildirilmişdir. Bu tendensiyaların davam etdiyini nəzərə alaraq bəzi dilçilər gələcəyə dair proqnozlar irəli sürmüşlər: Michael Krauss dil qoruma tədbirlərinin yetərli olmadığı halda 2100-cü ilə qədər dünya dillərinin təxminən 90%-nin yox olma təhlükəsi ilə üzləşə biləcəyini qeyd etmişdir, Austin və Sallabank isə daha ehtiyatlı mövqe nümayiş etdirərək bu göstəricinin ən yaxşı ehtimalla 50% olacağını irəli sürmüşlər.

Max Planck İnstitutundan Paul Trilsbeekə bəzi dillərin sıradan çıxmasının səbəblərindən birinin qloballaşma olduğunu düşünür. Bunun səbəbi qlobal iqtisadi, texnoloji və kommunikativ integrasiyanın genişlənməsi nəticəsində insanlar daha geniş funksional imkanlara malik dominant dillərə üstünlük verməyə meyilli olurlar. Katharina Haudeyə görə bu proses xüsusilə yazılı ənənəsi zəif olan və ya yalnız məhdud icmalar daxilində istifadə edilən dillər üçün daha ciddi nəticələr doğura bilər. Bundan əlavə, Austin və Sallabank dillərin təhlükə altında olmasına yol açan səbəbləri dörd qrupa bölmüşdülər:

1. **Təbii amillər** - təbii fəlakətlər, epidemiyalar və kütləvi miqrasiya prosesləri;
2. **Silahlı münaqişələr və zorakılıq** - müharibələr, soyqırımlar və məcburi köçürmələr;
3. **Assimilyasiya və sosial təzyiq** - dominant dilə keçidi təşviq edən institusional və ictimai amillər;
4. **Mədəni, siyasi və iqtisadi dominantlıq** - müəyyən dillərin digər dillər üzərində funksional üstünlük qazanması.

Bütün bu amillər dillərin daxili səbəblərin təsirindən deyil, xarici səbəblərə məruz qalaraq təhlükə altına düşdüyünü göstərir.

Ümumiyyətlə, dünya dilləri araşdırılarkən hazırda qüvvədə olan dillərlə müqayisədə hal-hazırda insanlar tərəfindən istifadə edilməyən dillər də tədqiqatə cəlb olunur. Bu baxımdan, dilləri ölü və canlı olmaqla iki qrupa bölürlər. Dilin ölməsi bir çox hallarda xalqın taleyi ilə bağlı olur. Xalq müəyyən səbəblərə görə assimilyasiyaya uğrayarsa, onun dili də sıxışdırılır, hətta ölü dillər siyahısına keçir. Əgər müəyyən bir dildə danışan insanların hamısı həyatını itirərsə, yenə də həmin dil ölü dillər cərgəsinə keçir. Məsələn, Qədim qırpaq, peçeneq və türk mənşəli olduğu mübahisəli hesab edilən Etruskların dili başqa dövlətlərin, xalqların dili ilə qarışaraq öz işləkliyini itirmişdir [9, s.15].

UNESCO tərəfindən nəşr edilən “Təhlükə altında olan dünya dilləri atlası”nda işləkliyini itirmək üzrə olan dillərin ətraflı siyahısı öz əksini tapmışdır. Qurum dilin nə qədər təhlükə altında olduğunu müəyyənləşdirmək məqsədilə 9 ölçüdən istifadə edir:

1. Dilin nəsildən-nəsilə ötürülməsi;
2. Dili danışanların sayı;
3. Danışanların ümumi əhaliyə nisbəti;
4. Dildə istifadə sahələrinin dəyişməsi;
5. Yeni sahələrdə dilin reaksiya qabiliyyəti;
6. Təhsil və oxu-yazı materiallarının mövcudluğu;
7. Dövlət və qurumların dil siyasəti;
8. Cəmiyyətin dilə münasibəti;
9. Dilə aid mövcud sənədlərin sayı və keyfiyyəti [3].

Buna əsasən risk altında olan dillər 6 qrupa - təhlükəsiz, təhlükəyə davamsız, yoxolma təhlükəsi var, yox ola biləcək qədər ciddi təhlükə, yox olma sərhədində və ölü dillərə bölünmüşdür. Həmin siyahıda təkcə Türkiyə ərazisində təhlükə altında olan 18 dil və ya ləhcənin adları ilə (Hertevin, Qaqauz, Roman, Çərkəz dilləri, Zazaki və s.) qarşılaşmaq mümkündür. Bu dillərin hansı amillərə əsasən həmin başlıqlar üzrə qruplaşdırıldığı haqqında məlumat Cədvəl 2-də göstərilmişdir.

Cədvəl 2.

Təhlükəyə davamsız dillər (həssas)	Yeni nəsilin əksəriyyəti bu dillərdə danışa bilir. Lakin bu dillərdən yalnız ev mühitində, ailə üzvləri ilə ünsiyyət zamanı istifadə edilir
Yox olma təhlükəsi var (qəti təhlükə altında)	Yeni nəsillə artıq bu dillər evdə ana dili kimi öyrədilmir
Yox ola biləcək qədər ciddi təhlükə (ağır təhlükə altında)	Bu dillərdə əsasən ailənin yaşlı üzvləri danışır. Valideynlər dili başa düşsələr də, uşaqlar ilə, yaxud öz aralarında bu dildən istifadə etmirlər
Yox olma sərhədində (ciddi təhlükə altında)	Bu dillərdə danışan ən gənc fərdlər valideynlər və daha yaşlı nəsillərdir. Lakin onlar da dili tam mənimsəməyiblər
Ölü dillər	Bu dillərdə danışan son şəxs artıq vəfat etmişdir. Dil yalnız yazılı mənbələr vasitəsilə tanınır

Mənbə: [1]

Təhlükə altında olan türk dillərindən istifadə sayının azalması ilə bağlı bir neçə faktor özünü göstərməkdədir. Məsələn, Rusiya Federasiyası daxilində muxtar respublika olan Saxa (Yakutiya) Respublikasında yaşayan ən böyük etnik qruplardan biri olan Yakut türklərinin dili aparılan dil siyasəti nəticəsində zaman keçdikcə dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Böyük bir dövlətin təsiri altında yaşamaq yerli əhalinin ana dilindən uzaqlaşmasına səbəb olmuşdur. Bundan əlavə, Moldovada yaşayan qaqauzlar tərəfindən istifadə edilən qaqauz dilində danışan əhalinin sayında azalmanın olması, həmçinin ölkənin rəsmi dilinin rumın dili olması səbəbindən qaqauz dili də yoxolma təhlükəsi altında olan dillərdən biri hesab olunur. Astrid Menzin apardığı tədqiqata görə, sovet dövründə qaqauz dili, əsasən, kolxozlarda ünsiyyət

vasitəsi kimi istifadə edilmiş, bu da sonrakı onilliklərdə şəhər və kənd əhalisi arasında dilin işləkliyi baxımından davamlı fərqi formalaşmasına səbəb olmuşdur [2, s.218]. Qaqauziyanın Muxtar Ərazi Vahidi statusu 1994-cü ildə Moldova hakimiyyəti tərəfindən rəsmən tanınsa və qaqauz dili rus və moldov dilləri ilə yanaşı rəsmi dil elan edilsə də, Kırmızının [2, s.213-214] empirik tədqiqatının nəticələri göstərir ki, gənc və şəhər mühitində yaşayan qaqauzlar rus dilinə üstünlük verdiyi halda, yaşlı və kənd sakinləri qaqauz dilinə emosional bağlılıqlarını daha çox qoruyub saxlayırlar. Bu nəticələr onu göstərir ki, dilin yalnız hüquqi status qazanması onun gündəlik istifadəsini təmin etmir. Dilin yaşaması nəsillərarası ötürülmə və cəmiyyətin sosial-psixoloji münasibətlərindən də asılıdır. Həmədan türkcəsindən də eyni səbəbə görə, yəni İranın rəsmi dili olan farscanın güclü təsiri nəticəsində istifadə edən insanların sayında azalma müşahidə olunmaqdadır [8]. Bu kimi hallar, eyni zamanda təhsil və sosial uyğunlaşma proseslərinə mənfi təsir göstərməkdədir.

3. Elmi müdaxilə yolları: Qorunma və dirçəltmə tədbirlərindən nümunələr

Təhlükə altında olan dillərin qorunması və yenidən canlandırılması istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər dil siyasətinin əsas tədqiqat istiqamətlərindən biridir. Bu sahədə aparılan araşdırmalar göstərir ki, dilin davamlılığının təmin edilməsi yalnız dilin sənədləşdirilməsi ilə məhdudlaşmır, həm də təhsil, media, mədəniyyət və ictimai həyatın müxtəlif sahələrində istifadənin dəstəklənməsini tələb edir.

Türkiyədə təhlükə altında olan azsaylı xalqların dillərinin, dialekt və şivələrinin qorunması istiqamətində müxtəlif dövlət və qeyri-dövlət qurumları tərəfindən layihələr həyata keçirilir. Dr. Öğr. Üyesi Cihan Doğan “Siber Ekip” və “Ulusal Çelik Savunma” kimi qurumlar tərəfindən yoxolma təhlükəsi altında olan türk dillərinin qorunması məqsədilə müəyyən tədqiqat və layihələr üzərində işlədikləri haqqında məlumat vermişdir. Regional şivələrin və dialektlərin öyrənilməsi, qorunması və gələcək nəsillərə ötürülməsi məqsədilə müxtəlif tədqiqat proqramları dəstəklənir. Məsələn, dosent Ali İhsan Yapıcının elmi rəhbərliyi ilə Aydın bölgəsindəki yerli şivələrin qorunması və sənədləşdirilməsi istiqamətində müxtəlif işlər aparılmaqdadır [8].

Semit dilləri ailəsinin arami qoluna mənsub olub, Yaxın Şərqi qədim xristian icmalarından biri olan Süryanilərin dili UNESCO-nun verdiyi məlumata əsasən təhlükə altında olan dillərdən biri hesab olunur. Mövcud araşdırmalar göstərir ki, həmin dildə təxminən 50 min nəfər danışmaqdadır. Süryani Dərnəkləri Federasiyasının sədri Evgün Türker həm süryani dilinin, həm də onun qədim mədəniyyətinin qorunması məqsədilə bir sıra tələblər irəli sürmüşdür. İlk tələb bu dilin öyrədilməsi, istifadəsi və qorunması məqsədilə hüquqi təminatların yaradılması və bu barədə konkret addımların atılmasıdır. İkincisi, süryanilərə öz ana dillərində təhsil almaq hüququ verilməli, dövlət tərəfindən bu məqsədlə məktəblər açılmalı, müəllimlər yetişdirilməli və tədris materialları ilə təmin edilməlidir. Sonuncu tələbə görə isə süryanilərin təhsil hüquqları Türkiyədə akademik baxımdan tanınmalı, rəsmi və inzibati səlahiyyətlər verilməlidir. Həyata keçirilən təşəbbüslər nəticəsində 2013-cü ildə süryanilər öz

məktəblərini açmaq hüququ əldə etmiş olsalar da, maliyyə çatışmazlığı səbəbindən kifayət qədər məktəb açıla bilmədi və həmin səbəbdən, o, Lozanna müqaviləsinə əsasən bu sahədə Türkiyə Respublikasına kömək üçün müraciət etmişdi. Bu vəziyyət dilin qorunması prosesində hüquqi təminatlarla yanaşı, iqtisadi və təşkilati dəstəyin də mühüm rol oynadığını göstərir.

Təhlükə altında olan dillərlə bağlı müzakirələrdə təxminən 2 milyon insanın danışdığı zazaca ləhcəsi də diqqət çəkən nümunələrdən biridir. Barış Cəlala görə əgər bir dil bazar, səhiyyə və təhsil dili deyilsə, o, yox olmağa məhkumdur. Bir dilin işləkliyini itirməməsi üçün həmin dil ibtidai sinifdən liseylərədək məcburi fənn kimi tədris edilməlidir. Onun tələblərindən biri zazaca televiziya kanalının yaradılması olmuşdur. Bundan əlavə, Türkiyədə 2012-ci ildən başlayaraq həmin dilin məktəblərdə seçmə fənn kimi tədris proqramlarına daxil edilməsi dil siyasəti baxımından mühüm addım hesab edilir. Buna baxmayaraq, bütün bu imkanlardan lazımı səviyyədə istifadə olunmur [15].

Həmşin xalqı həmşincənin qorunması və yenidən canlandırılması istiqamətində icmaəsaslı təşəbbüslər çərçivəsində müxtəlif mədəni, elmi və təhsilyönümlü fəaliyyətlər həyata keçirmişdir. Bu fəaliyyətlər dilin yalnız kommunikativ vasitə kimi deyil, həm də mədəni irsin mühüm komponenti kimi yaşadılmasına xidmət edir. Məsələn, həmin dildə musiqilər bəstələnmiş (Hikmet Akçiçek, Ersin Çelik və Mustafa Biber tərəfindən hazırlanmış Həmşetsnak musiqilərindən ibarət ilk albom “Vova” (“Kim?”) adlanırdı), rejissor Özcan Alper tərəfindən Həmşin mədəniyyətinin mühüm elementlərindən biri olan yaylaq həyatını əks etdirən qısa film (“Momi”) çəkilmişdir. Bundan əlavə, Harun Aksu, Mahir Özkan və Hikmet Akçiçek tərəfindən hazırlanmış “Latin Harfləriylə Həmşince Yazım Önerisi” (“Hamsetsu Anuben”) adlı məqaləsində Həmşetsnak dili üçün latın qrafikalı yazı sistemi təklif edilmişdir.

2011-ci ildə İstanbulda məskunlaşan Həmşinlər öz dillərini sənədləşdirmək, standartlaşdırmaq və yenidən canlandırmaq məqsədilə HADİG dərnəyinin əsasını qoymuşlar. Həmin dərnək tərəfindən qrammatika kitablarının hazırlanması, dil resurslarının zənginləşdirilməsi istiqamətində müxtəlif layihələr həyata keçirilir. Bununla yanaşı, dilin gənc nəsllə ötürülməsini təmin etmək məqsədilə onlayn və əyani kurslar təşkil olunur, beynəlxalq ədəbi əsərlər həmin dilə tərcümə edilir və hər il 21 Fevral - Beynəlxalq Ana dili Günü münasibətilə maarifləndirici tədbirlər keçirilir. Həmşin icmasının tarixini, mədəniyyətini, bədii əsər və mahnılarını başqa xalqlara tanımaq məqsədilə ildə iki dəfə nəşr olunan “Gor” jurnalı (Həmşetsnak dilində “iməce” deməkdir) da dilin və mədəni kimliyin qorunmasına yönəlmiş təşəbbüslər sırasında xüsusi yer tutur [11, s.67].

Təhlükə altında olan bu dillərin dirçəldilməsi istiqamətində həyata keçirilən tədbirlərin səmərəliliyi müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən fərqli aspektlərdən qiymətləndirilmişdir. Məsələn, Eylem Bostancı orta məktəblərdə risk altında olan dillərin seçmə fənn kimi verilməsinin effektiv olmamasının səbəbini müəllim çatışmazlığı və təşviq mexanizmlərinin olmamasında görürdü [14].

Prof. Dr. Aziz Yağan Türkiyədə risk altında olan dil və ya ləhcələrin ölü dillərə çevrilməsinin qarşısını almaq məqsədilə görülən tədbirləri yetərli hesab etmir və türk dillərinin ticari sahədən kənarda hələ də mövcudluq mübarizəsi apardığını, lakin bunun yeganə səbəb olmadığını vurğulayaraq mövcud vəziyyətin ciddiliyinə diqqət çəkirdi [15].

Eylem Bostancı təhlükə altında olan dillərin dirçəldilməsi istiqamətində həyata keçirilən tədbirlərin yetərincə effektiv olmamasının səbəbini yerli dil və ya ləhcələrin yaşlı nəsillər tərəfindən məhdud funksional dəyərə malik hesab edilərək gənc nəslə dərinədən öyrədilməməsində görürdü. Ümumiyyətlə, cəmiyyətdəki bir çox insan dili yalnız mənfəət əldə edəcəyi təqdirdə öyrənməyə üstünlük verir [14].

Oxşar yanaşma Yasemin Oral tərəfindən də irəli sürülmüşdür. Müəllif təhlükə altında olan dillərin öyrənilməsinə marağın aşağı olmasını bir neçə amillə əlaqələndirir. Bunun birinci səbəbi, insanların təhlükə altında olan dillərin təsiri ilə bağlı yetəri qədər məlumatlandırılmamış olmasıdır. İkinci amil, həmin dillərin tədrisinin bəzi sosial qruplar tərəfindən siyasi və ideoloji kontekstdə qiymətləndirilməsi və təcrid olunma narahatlığıdır. Üçüncü amil isə kifayət qədər akademik heyət və məzunlar üçün proqnozlaşdırıla bilən iş imkanlarının olmamasıdır [16, s.27]. Bütün bunlar onu göstərir ki, azlıqlar məskunlaşdıqları dövlətdə hansı dil dominant xarakter daşıyarsa, onu öyrənməyə daha çox meyilli olur. Bu müşahidələr göstərir ki, azlıq dillərin istifadəsi və öyrənilməsi həm də onların sosial statusundan, iqtisadi faydalılıq səviyyəsindən və ictimai nüfuzundan asılıdır. Bu baxımdan, UNESCO tərəfindən irəli sürülən yanaşmalar dil müxtəlifliyinin qorunmasında kompleks siyasətin vacibliyini vurğulayır. Təşkilatın tövsiyələrinə əsasən, cəmiyyətlərin bu dillərdə danışa bilməsi, həmçinin yeni nəslin həmin dilləri öyrənmə bilməsi məqsədilə azsaylı dilləri tanıyan, qoruyan və ana dilində təhsili dəstəkləyən siyasətin formalaşdırılması zəruridir. Bu bəyənət yuxarıda qeyd edilən fikirlərlə üst-üstə düşür.

Dilin gələcək taleyinə təhlükə yarada biləcək faktorlardan biri də qloballaşma və dominant dillərin təzyiqi hesab olunur. Xüsusilə, ingilis dilinin elm, texnologiya, biznes və rəqəmsal kommunikasiya sahələrində dominant mövqeyə malik olması digər dillərin leksik sistemlərinə və dil davranışlarına müəyyən təsir göstərir. Hər bir dil başqa dillərin təsirinə məruz qalır, lakin burada əsas məqam bu təsirin nə dərəcədə olmasıdır. Bəzən hər hansı bir dilin milli dildə qarşılığı olduğu halda insanlar onun xarici dildə olan versiyalarını işlətməyə meyilli olurlar. Bir milləti millət edən ən vacib faktorlardan biri dildir. Rus pedaqoqu Uşunski də bu barədə “Bir xalqı məhv etmək üçün onun dilini əlindən almaq kifayətdir” demişdir. Yuxarıdakı nümunələrdən göründüyü kimi, bir dilin başqa dilin təsirinə normadan artıq məruz qalması həmin dilin varlığını təhlükə altında qoyur. Bu səbəbdən, hər bir xalq, hər bir millət öz ana dilini qorumaq məqsədilə alınma sözlərin yerinə onların həmin dildəki qarşılığını işlətməyə meyilli olmalı və başqalarını da buna təşviq etməlidir.

Cədvəl 3.

Alınma söz	Türkcə	Azərbaycanca
Absürt	Saçma	Gülünc, həqiqətə uyğun olmayan
Adapte olmak	Uyum sağlamak	Uyğunlaşmaq
Center	Merkez	Mərkəz
Exit	Çıkış	Çıxış
Full time	Tam gün	Tam iş günü
Jenerasyon	Nesil, kuşak	Nəsil
Link	Bağlantı	Keçid, əlaqə
Okey	Tamam	Yaxşı
Spontane	Kendiliğindən	Qeyri-iradi, kortəbii
Start almak	Başlamak	Başlamaq
Trend	Eğilim	Meyil

Qloballaşma prosesləri nəticəsində alınma sözlərin istifadəsi müasir türk dillərində müşahidə olunan əsas linqvistik meyillərdən biridir. Bir çox hallarda alınma leksik vahidlərin milli dildə qarşılıqları mövcud olsa belə, onların gündəlik ünsiyyətdə, reklam sektorunda və kommersiya fəaliyyətində geniş istifadə edildiyi müşahidə olunur. Bu tendensiya həm Azərbaycan dilində, həm də Türkiyə türkcəsində özünü göstərir. Əgər biz Bakı və ya digər rayonlardakı əraziləri nəzərdən keçirsək, kommersiya obyektlərinin adlandırılmasında xarici mənşəli alınma söz və ifadələrin üstünlük təşkil etdiyini müşahidə edə bilərik. Məsələn, 2011-ci ildə Bakı şəhərində aparılmış araşdırmanın nəticələrinə görə kommersiya obyektlərinin adlarının təxminən 63%-i ingilis dilində, 6%-i isə Azərbaycan dilində olmuşdur [6, s.2]. Dilin qorunması məqsədilə əvvəlcə belə halların aradan qaldırılması üçün ciddi tədbirlərin görülməsi vacibdir.

Təhlükə altında olan dillərin qorunması istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər arasında mütəxəssis hazırlığı və ali təhsil müəssisələrinin rolu bir çoxları tərəfindən daim vurğulanmış və bu məqsədlə həmin dillərin tədrisi məqsədilə bir çox ölkələrdə bu dillər universitet proqramlarına (daha çox seçmə fənn kimi) daxil edilmişdir. Belə universitetlərdən biri Türkiyədə fəaliyyət göstərən Boğaziçi Universitetidir. Universitetdə təhlükə altında olan dillərin tədrisinə yönəlmiş proqramlar çərçivəsində lazımlı bilic dilləri üzrə kurslar təşkil edilir. Araşdırmalar göstərir ki, bu kurslarda iştirak edən tələbələrin əhəmiyyətli hissəsi həmin dillərin daşıyıcıları deyil. Xüsusilə son illərdə lazımlı dilin marağın artması bu istiqamətdə aparılan tədris və maarifləndirmə fəaliyyətlərinin müəyyən nəticələr verdiyini göstərən nümunələrdən biri hesab oluna bilər. Bu müşahidə Karabacak və Sezerin təhsil vasitəsilə lazımlı dilin dirçəldilməsinə həsr olunmuş keyfiyyət tədqiqatının nəticələri ilə uyğunluq təşkil edir. Müəlliflərə görə təhsil proqramları dilin dirçəldilməsi prosesində əhəmiyyətli rol oynasa da, təkbəşinə kifayət etmir və bu səbəbdən, uzunmüddətli davamlılıq üçün ailə və icma səviyyəsində dəstək zəruridir [7, s.276].

Azərbaycandakı ali təhsil müəssisələrində isə filologiya istiqaməti üzrə həyata keçirilən tədris proqramlarında özbək, qazax, qırğız, türkmən və tatar dillərinin müqayisəli şəkildə (fonetik, morfoloji və sintaktik xüsusiyyətləri baxımından) öyrədilməsinə xüsusi yer ayrılır. Bununla yanaşı, bəzi universitetlərdə fəaliyyət göstərən Filologiya (Türk dili və ədəbiyyatı) ixtisaslarında tələbələr türk dilinin struktur xüsusiyyətləri, tarixi inkişaf mərhələləri və ədəbi ənənələri ilə hərtərəfli şəkildə tanış olurlar. Eyni zamanda Türkologiya fənninin tədrisi zamanı tələbələr Uyğur, Qaqauz, Noqay, Qaraçay-Balkar (Malkar), Qumuq və digər türk xalqlarının dil və ədəbiyyatı haqqında nəzəri və praktik biliklər əldə edirlər. Bu, tələbələrin ümumtürk dil-mədəni məkanına dair təsəvvürlərinin genişlənməsinə xidmət edir.

Türk xalqlarının ədəbi-mədəni irsi yalnız ali təhsil səviyyəsində deyil, ümumtəhsil məktəblərinin tədris proqramlarında da müəyyən dərəcədə təmsil olunur. Məsələn, VIII sinif ədəbiyyat dərslində türk şairi Məhməd Akif Ərsoyun “İstiqlal marşı”na (dünya ədəbiyyatından seçmələr), həmçinin Yunus Əmrənin “Mənalı söz dəyənlərin” adlı poetik nümunələrinə (oxumağı məsləhət görürük) yer verilmişdir. Bu yanaşma ortaq tarixi-mədəni dəyərlərin mənimsənilməsində və türk xalqları arasında ədəbi-mədəni əlaqələrin təbliğində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Türkiyədə fəaliyyət göstərən KAFFED, TADNET və DHİBRA kimi təşkilat və qurumlar təhlükə altında olan dillərin qorunması, sənədləşdirilməsi və gələcək nəsillərə ötürülməsi istiqamətində mühüm təşəbbüslər həyata keçirirlər. Məsələn, KAFFED təşkilatı tərəfindən abxaz dilinin orta məktəblərdə tədrisini dəstəkləmək məqsədilə dərslilər, tədris vəsaitləri və lüğətlər (*Okuyucu'nun çift yönlü Abhazca-Türkçe sözlüğü* (2020), *Habat'ın Abhazca-Abazaca-Türkçe mini sözlüğü* (2006)) hazırlanaraq nəşr edilmişdir [16, s.28].

4. Ölkələr üzrə dil siyasətlərinin müqayisəli təhlili

Yuxarıda təqdim olunan nümunələrin müqayisəli təhlili göstərir ki, müxtəlif dövlətlərin təhlükə altında olan dillərə münasibətində həm oxşar, həm də fərqli yanaşmalar mövcuddur. Cədvəl 4-də məqalədə araşdırılmış altı dilin (Yakut, Qaqauz, Həmədan türkcəsi, Süryani, Zazaca və Həmşincə) hüquqi statusu, əsas təhlükə amilləri və qorunma mexanizmləri əsas parametrlər üzrə müqayisəli şəkildə təqdim olunur.

Cədvəl 4. Türk mənşəli və türk arealında yayılmış dillərin müqayisəli vəziyyəti

Dil/icma	Əsas ərazi	Əsas təhdid amili	Hüquqi/institusional dəstək	Əsas qoruma mexanizmi
Yakut (Saxa)	Rusiya Federasiyası	Dominant dövlət dilinin təzyiqi, urbanizasiya	Məhdud respublika səviyyəsində	Əsasən akademik sənədləşdirmə
Qaqauz	Moldova	Rəsmi dilin rumın dili olması, demoqrafik azalma	Muxtariyyət daxilində qismən tanınma	İcma səviyyəsində məhdud fəaliyyət
Həmədan türkcəsi	İran	Fars dilinin dominantlığı	Rəsmi dəstək yoxdur	Qeyri-rəsmi, icma daxili ötürülmə
Süryani	Türkiyə	Az sayda danışan, maliyyə çatışmazlığı	2013-cü ildən məhdud təhsil hüququ	Hüquqi mübarizə, icma məktəbləri

Zazaca	Türkiyə	Bazar/təhsil dili statusunun olmaması	2012-dən seçmə fənn statusu əldə edib	Seçmə fənn, TV təşəbbüsləri
Həmşincə	Türkiyə	Kiçik icma, nəsillərarası ötürülmənin zəifləməsi	Rəsmi status yoxdur	İcma təşkilatı (HADİG), media, incəsənət

Cədvəldən göründüyü kimi, dövlət tərəfindən rəsmi status verilməyən dillərdə (Həmədan türkcəsi, qismən Həmşincə) dilin qorunması, əsasən, icma təşəbbüslərinin üzərinə düşür. Digər tərəfdən, qismən hüquqi tanınma əldə edən dillərdə (Süryani, Zazaca) belə irəliləyiş maliyyə və institusional dəstəyin davamlılığından asılı olaraq məhdudlaşır. Bu müqayisə göstərir ki, hüquqi tanınma dilin qorunması üçün zəruri olsa da, təkbəşinə kifayət etmir. Onun səmərəli nəticə verməsi üçün maliyyələşdirmə, müəllim hazırlığı və icmanın fəal iştirakı ilə dəstəklənməsi vacibdir. Eyni zamanda, HADİG və KAFFED kimi təşkilatların fəaliyyəti göstərir ki, güclü icma təşkilatlanması rəsmi dəstəyin məhdud olduğu şəraitdə belə dilin funksional davamlılığını artırma bilər. Bu isə onu göstərir ki, dil siyasətinin effektivliyi təkcə dövlət tədbirləri vasitəsilə deyil, həm də icma təşəbbüslərinin qarşılıqlı təsirindən asılıdır.

5. Təklif olunan integrativ dirçəltmə modeli

Yuxarıdakı müqayisəli təhlillər əsasında təhlükə altında olan türk dillərinin dirçəldilməsi üçün ardıcıl, beş mərhələdən ibarət integrativ model təklif olunur:

1. Sənədləşdirmə mərhələsi - dilin fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətlərinin sistemli şəkildə qeydə alması, təhlillərin aparılması, lüğətlərin hazırlanması;
2. Hüquqi tanınma mərhələsi - dilin normativ-hüquqi statusunun müəyyənəşdirilməsi və rəsmi tanınması;
3. Təhsilə integrasiya mərhələsi - dilin məcburi və ya seçmə fənn kimi tədris proqramlarına daxil edilməsi, müəllim hazırlığı;
4. Rəqəmsal və media integrasiyası mərhələsi - dilin rəqəmsal platformalarda, mobil tətbiqlərdə və media məzmununda əlçatan olması;
5. İcma sahiblənməsi mərhələsi - icmanın dilin gündəlik istifadəsinə, mədəni tədbirlərə və nəsillərarası ötürülməyə fəal cəlb olunması.

Təklif olunan modelin beynəlxalq təcrübədə hansı yerdə dayandığını göstərmək üçün dil canlılığının qiymətləndirilməsi sahəsində geniş istinad olunan iki çərçivə - Lewis və Simonsun “Genişləndirilmiş nəsillərarası pozulma şkalası” (EGIDS) və Pérez Báez, Vogel və Patolonun 245 dil dirçəltmə təşəbbüsünü əhatə edən qlobal sorğusu ilə müqayisə etmək məqsəduyğundur.

Birincisi, sənədləşdirmə mərhələsi dünya təcrübəsində mərkəzi yer tutur. Qlobal sorğuya görə 245 dil dirçəltmə təşəbbüsü arasında ən çox qeyd olunan fəaliyyət növü məhz sənədləşdirmə (bütün fəaliyyətlərin 13,8%-i) olmuşdur, bundan sonra tədris materiallarının hazırlanması (12,1%) və dil kursları (11,1%) gəlir [10, s.469]. Bu, modelin birinci mərhələsinin beynəlxalq təcrübə ilə tam uyğunluğunu göstərir.

İkincisi, hüquqi tanınma mərhələsinin vacibliyi Lewis və Simonsun EGIDS çərçivəsində də əsaslandırılır. Şkalanın 1-ci və 2-ci səviyyələri (milli, regional) dilin dövlət və ya regional institutlar tərəfindən dəstəklənməsini, 3-cü (ticarət) səviyyəsi onun müxtəlif icmalar arasında funksional ünsiyyət vasitəsi kimi istifadəsini əks etdirir. 4-cü səviyyə (təhsil) isə dilin institusional cəhətdən dəstəklənən təhsil sistemi vasitəsilə savadlılığın ötürülməsini nəzərdə tutur [10, s.109-110]. Paralel olaraq, qlobal sorğuda respondentlərin ən çox qeyd etdiyi ehtiyac və ən dəyərli resurs “dəstək” kateqoriyasına (maliyyə, institusional və siyasi tanınma) aid edilmişdir [12, s.473-476]. Bu paralellik hüquqi tanınmanın dilin dirçəldilməsi modelində ayrıca mərhələ kimi nəzərə alınmasının məqsədəuyğun olduğunu göstərir.

Üçüncüsü, təhsilə inteqrasiya mərhələsi qlobal sorğuda ən çox qeyd olunan məqsəd kateqoriyasıdır. Bütün məqsədlərin dördə birindən çoxu (25%-dən artıq) birbaşa dil tədrisi və məktəb sisteminə inteqrasiya ilə bağlıdır [12, s.466]. Bu, məqalənin üçüncü bölməsində təsvir olunan zazaca, laz və süryani nümunələrindəki seçmə fənn təcrübəsi ilə tam uzlaşır.

Dördüncüsü, rəqəmsal inteqrasiya mərhələsi qlobal sorğunun fəaliyyət kateqoriyaları arasında ayrıca “texnologiya və kibermakan” adı ilə təsbit olunub və bu, rəqəmsal alətlərin (mobil tətbiqlər, sosial media, video oyunlar və s.) dil dirçəlişində getdikcə artan rolunu təsdiqləyir [12, s.468-469].

Beşincisi, icma sahiblənməsi mərhələsi həm qlobal sorğuda (“dil və icma” kateqoriyası - məqsədlərin təxminən 24%-ni təşkil edir və ikinci ən çox qeyd olunan kateqoriyadır) [12, s.466-467], həm də EGIDS-in dirçəliş üçün uyğunlaşdırılmış versiyasında əsas götürülmüşdür [10, s.117-118].

Nəzərə almaq lazımdır ki, bu mərhələlərin ardıcılığı həmişə xətti xarakter daşımır - bəzi hallarda proses əks istiqamətdə (aşağıdan yuxarı) da işləyə bilər. Buna görə model çevik çərçivə kimi qəbul edilməli, hər bir konkret dilin sosial-siyasi kontekstinə uyğunlaşdırılmalıdır.

Təhlillər göstərir ki, təhlükə altında olan türk dillərinin qorunması və davamlı inkişafının təmin edilməsi kompleks və çoxşaxəli yanaşma tələb edir.

Nəticə. Aparılan tədqiqat nəticəsində aşağıdakı əsas elmi nəticələr əldə edilmişdir:

1. Türk dillərinin təhlükəyə məruz qalma dərəcəsi eyni səviyyədə deyil - dövlət dili statusuna malik dillərlə (Azərbaycan, Türkiyə türkcəsi) yanaşı, azsaylı icmalar tərəfindən istifadə edilən dillər (yakut, qaqauz, süryani, zazaca, həmşincə) fərqli intensivlikdə təhlükə ilə üzləşir. Bu fərqliliyin əsas göstəricisi dilin hüquqi statusu, təhsildə istifadəsi və nəsilərarası ötürülmə səviyyəsidir.

2. Təhlil göstərir ki, dilin sağ qalması nə yalnız rəsmi hüquqi tanınmadan, nə də yalnız icma təşəbbüsündən asılıdır - davamlı nəticə yalnız bu iki amilin birləşməsi nəticəsində mümkündür. Süryani və zazaca nümunələri qismən hüquqi tanınmanın maliyyə dəstəyi olmadan kifayət etmədiyini, həmşincə nümunəsi isə güclü icma təşkilatlanmasının, rəsmi dəstəyin əvəzedicisi ola bilməyə də, onu qismən kompensasiya etdiyini göstərir.

3. Qloballaşma və dominant dillərin (xüsusilə ingilis dilinin) təsiri milli dilin leksik səviyyədə geriləməsinə səbəb olur. 2011-ci ildə Bakıda aparılmış araşdırmaya istinadən

kommersiya nominasiyasında göstərilən 63%-ə qarşı 6% nisbəti bu meylin konkret göstəricisi kimi qiymətləndirilə bilər.

4. Elmi müdaxilə tədbirlərinin (seçmə fənn statusu, dərslik hazırlığı, universitet kursları) effektivliyi təkcə həmin tədbirlərin tətbiqindən deyil, həm də onların icrasını təmin edən mexanizmlərin səmərəliliyindən (müəllim hazırlığından, motivasiya sistemlərindən və institusional dəstəkdən) asılıdır.

5. Təhlil edilmiş nümunələr əsasında beşmərhələli integrativ dil dirçəltmə modeli təklif edilmişdir. Bu model müxtəlif sosial-siyasi şəraitdə olan dillərə uyğunlaşdırıla bilər və hər bir dilin vəziyyətinə uyğun çevik tətbiq imkanları yaradır.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, təklif olunan müqayisəli çərçivə və integrativ model dil siyasəti ilə məşğul olan dövlət qurumları, akademik institutlar və vətəndaş cəmiyyəti təşkilatları üçün konkret istiqamətverici alət kimi istifadə oluna bilər. Xüsusilə, müxtəlif inkişaf mərhələsində olan dillər üçün hansı növ müdaxilənin (hüquqi, təhsil, rəqəmsal və ya icma səviyyəsində) prioritet olduğunu müəyyənləşdirməyə kömək edə bilər.

Ümumilikdə, dil itkisi yalnız kommunikasiya vasitəsinin yox olması deyil, eyni zamanda həmin dil daşıyıcılarının tarixi yaddaşının, mədəni irsinin və ənənəvi bilik sistemlərinin zəifləməsi ilə müşayiət olunan mürəkkəb sosial-mədəni prosesdir. Buna görə də dövlət qurumları, akademik institutlar, vətəndaş cəmiyyəti təşkilatları və yerli icmalar arasında əməkdaşlığın gücləndirilməsi türk dillərinin davamlılığının təmin edilməsində əsas amillərdən biri kimi qiymətləndirilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Anadolu'nun kayıp dilleri. <https://kayipdiller.com/anadolu-kayip-dilleri/>
2. Kırmızı G.D. (2020), Emotional and functional speaker attitudes towards Gagauz as an endangered language. Bilig, No.93, 203-222.
3. Cennet P. Dünyada kaybolmaya yüz tutmuş diller. <https://www.ceviriblog.com/2017/10/25/dunyada-kaybolmaya-yuz-tutmus-diller/>
4. Ethnologue: Languages of the World, 27th edition. <https://www.ethnologue.com/>
5. Əliyev S., Həsənov B., Mustafayev A. (2023), Ədəbiyyat. Ümumtəhsil məktəblərinin 8-ci sinifləri üçün ədəbiyyat fənni üzrə dərslik. Bakı: Bakı nəşriyyatı, 208.
6. Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyi Beynəlxalq münasibətlər idarəsi (2013), Xidmət, Ticarət və İstehlak Bazarı Obyektlərinin Adlarının Tənzimlənməsi. İcmal No.5, 12.
7. Karabacak N., Sezer Ş. (2025), Revitalizing the local Laz language under threat through education: A qualitative analysis. Journal of Ethnic and Cultural Studies, Vol.12, No.5, 276-295.

8. Yiğen E. (2024), Kaybolmaya yüz tutmuş türk lehçeleri: Kültürel mirasımızın kaybolan izleri. Türkiye. <https://gzt.adu.edu.tr/haber/kaybolmaya-yuz-tutmus-turk-lehceleri-kulturel-mirasimizin-kaybolan-izleri-9285>
9. Qurbanov A. (2019), Türkoloji Dilçilik. Bakı: İmak, 488.
10. Lewis M.P., Simons G.F. (2010), Assessing endangerment: Expanding fishman's GIDS. *Revue Roumaine de Linguistique*, Vol.55, No.2, 103-120.
11. Kaya N. (2023), Hemşince. Türkiye'nin Tehlike Altındaki Dilleri. Türkiye, 49-70.
12. Pérez Báez G., Vogel R., Patolo U. (2019), Global survey of revitalization efforts: A mixed methods approach to understanding language revitalization practices. *Language Documentation & Conservation*, Vol.13, 446-513.
13. Doğu Türküstan haber ve araştırma merkezi (2013), Türkçenin Tarihi Gelişimi ve Türk Dili. Türkiye. <https://www.doguturkistan.org/turkcenin-tarihi-gelisimi-ve-turk-dili/>
14. Tekin A. (2021), Türkiye'de tehlike altında olan diller için ne yapılabilir?. Türkiye. <https://www.dw.com/tr/t%C3%BCrkiyede-tehlike-alt%C4%B1nda-olan-diller-i%C3%A7in-ne-yap%C4%B1labilir/a-59814683>
15. Borzarslan M. (2022), Türkiye'deki 18 dil veya lehçe tehlike altında. Türkiye. <https://www.voaturkce.com/a/turkiye-deki-18-dil-veya-lehce-tehlike-altinda/6452148.html>
16. Oral Y. (2023), Abhazca-Abazaca. Türkiye'nin Tehlike Altındaki Dilleri, 15-31.